

VELKOMMEN TIL SETERS PÅ TYRISHOLT

Navn: _____

Klasse: _____

Stølsvidda og Tyrisholt

Mange av dere har kanskje vært på Stølsvidda her i Valdres og kjenner til området rundt Tyrisholt, Gaukelia, Vaset. Noen av dere har kanskje vert på skitrening her, eller syklet på grusvegene og stiene i området, eller bare gått på bena. Kanskje noen av dere aldri har vært her før? Nå vil de bli bedre kjent med området som heter Tyrisholt.

Tyrisholt er en av de 900 setrene som er igjen i Norge. Tenk for omtrent 100 år siden var det 45 000 setrer fordelt over hele vårt langstrakte land. Seterdriften har røtter helt tilbake til 1000- tallet. Siden den gang har stølsdriftene opplevd nedgang og oppgangstider, for eksempel før og etter Svartedauden og ikke minst hvordan landbruket har endret seg de siste tiårene. Siden industrialiseringen av jordbruket fra midten av 1900-tallet, har det skjedd mye i forhold til forurensning og økt press på naturressursene. Med tyngre og mer effektive redskaper som større traktorer, ploger, slåmaskiner. Disse førte at arbeidet ble lettere og mer effektivt for bonden. Bakdelen med dette var at antall dekar/areal matjord ble redusert. Jordbruket skulle effektiviseres.

Selv om stølsdriften og seterkulturen ønskes å bevares, så vil en i dag kunne se at mye av utstyret som blir brukt er fornyet og brukt sammen med noe eldre redskaper.

Noen oppgaver de kan snakke høyt om, gjerne sammen to og to?

1)Har du noen forslag på hvilke redskaper man brukte på gården før?

2)Vet du hvilke redskaper bonden bruker i dag?

Budeia

Visste du at alle setrer har ei budeie? Budeia kan i dag både være en mann eller en dame. Budeia var som oftest en dame og det var hun som bestemte og hadde mye kunnskap om livet på setra. Hun visste mye om vær og vind, beiter, huggorm og myrhull som dyrene kunne sette seg fast i.

Under stell av dyrene og melkingen skapte budeia gode relasjoner til hver av dyrene sine. Gode relasjoner vil si at hun ble kjent med de, og dyrene ble kjent med budeia. Og på den måten var det lettere for hun å lokke på dyrene og stelle og melke de. Før melket nemlig budeiene kuene for hånd, og da var det viktig at ku og menneske var trygge på hverandre for å unngå unødvendig spark fra ku.

Mens dyrene var på beite, måtte budeia separere melken for å så lage ost, rømme og kinne smør. Dette for at melken ikke skulle bli ødelagt og bli bevart best mulig. Dette var før det ble vanlig med rørmelkeanlegg. Rørmelkeanlegg vil si at melken går direkte fra spenen til kuene til melketanken gjennom rør.

IKKE BARE SLIT

Det var også vanlig at karane kom til fjells på lørdagskveldene. Da ble det laget til fest og spilt opp til dans. Dette var også vanlig på høsten. Da ble budeiene hedret for sin innsats gjennom sommeren.

Budeias hjelpere?

Kanskje du har hørt om de underjordiske og de som bare skjer uten at du forstår hvorfor? På setrene er det Haugafolket som får skylden for ting som «bare skjer», og da spesielt gjennom vinteren. Det var ikke bare før, men også den dag i dag at budeiene varsler Haugafolket når de

flytter til seters og når de drar hjem. Budeiene varsler også når de slår ut varmt vann.

Haugafolket blir også kalla huldrefolket. De er små underjordiske vesen som er kjent for å ha gode relasjoner til dyrene sine og som tar godt vare på naturen.

Skriveoppgave

Lag en fortelling som inneholder noe om setra, budeia og Haugafolket.

This image shows a blank sheet of white paper with horizontal ruling lines. The lines are evenly spaced and extend across the width of the page. There are no margins, text, or other markings on the paper.

Her kan du tegne til fortellingen din:

Landskapsutvikling

Vet du hva som kan kjennetegner klimaet på Stølsvidda? Usikker? Det er det vi kan kalle et typisk innlandsklima. Det vil si kalde vintre og normale somrer og moderate mengder med nedbør. Terrenget på stølsvidda er variert. Det består av skog (gran- eller bjørkeskog), myrer, koller og heier. Hvert år kryper tregrensen oppover. Kanskje man om noen år vil kunne se trær på de høyeste kollene? Dette kommer

an på hvordan vi som mennesker er, velger vi å beholde dyr på fjellet som er flinke til å spise opp nye vekster og holde naturlandskapet slik det er? Hvordan tror du landskapet vil se ut om alle slutter med å ha dyr på fjellet?

Tegn en fin landskapstegning her om hvordan du tror det ser ut på Stølsvidda.

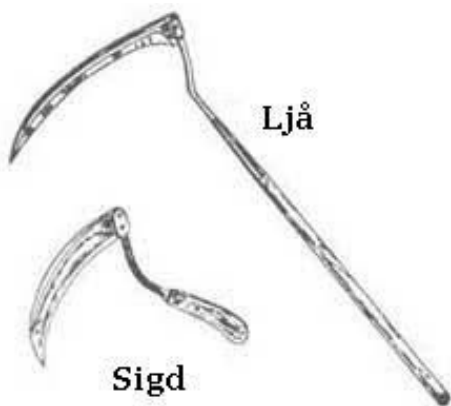

Kulturlandskap

Kulturlandskap betyr at det er områder i naturen som er påvirket av mennesker. Så lenge vi mennesker har eksistert har vi på en eller annen måte vært med på å påvirke og endre naturen.

Tyrisholt, området som vi skal bli bedre kjent med hører under Ulnes og Svennes sameier. Navnet Tyrisholt tyder på skogsdekning, «holt» betyr skog, type barskog.

Rundt stølene og der som dyrene beiter om sommeren finner man fint gress. Noen av gressmyrene blir høstet og da presset i rundball. Før i tiden slo de gressengene med ljå, noe av de ble gitt til dyrene, og noe ble tørket til høy. Under ser du bilder av en hes, etter å ha slått gresset «hesjet» de og hang det opp i en hes. Beiting, høsting og stell av slåttemark gjør til at vi hindrer gjengroing av området (Stølsvidda, 2006 s. 18)

Figur 1 Bildene viser en ljå og en sigd.

Ljåen brukes til å slå gress eller korn med. Det fins to ulike typer ljåer, en med langt skaft, som kalles «langorv» og en med kort skaft som kalles «stuttorv».. Sigden var effektiv med innhøsting av korn til dyrene.

Kilde: <https://no.wikipedia.org/wiki/Lj%C3%A5>

Fjellheimen og Stølslivet

«Å eg veit ei sæter med så mange geiter...», denne sangen har du sikkert hørt før. På Stølsvidda var det også tidligere mange geiter på beite. Dyrene som er på stølen i dag er i hovedsak kuer. På Tyrisholt er det i dag 4 støler som driver med melkeproduksjon og en støl som kun har ammekuer (Fortalt av Bjørg Marie Rye 24.05.23).

Melkeku: Ei ku hvor kalven blir tatt i fra 0-3 dager etter kalving.

Ammeku: Ammekua går sammen med kalven sin til den avvennes etter 6-9 måneder. Kua gir i hovedsak melk til kalven sin. Hun får en kalv i året.

Her er noen av husdyrene du kan møte på Tyrisholt

Dalasau

Er den vanligste sauerasen i Norge

Voksne søyer veier mellom 80-100kg

Ulla på sauen er noe grov, som gjør at ullkvaliteten er dårlig

Sauen går drektig i 5 måneder – 5 dager.

Kilde

<https://www.nibio.no/tema/mat/husdyr/genetiske-ressurser/bevaringsverdige-husdyrraser/sau/dalasau>

Limousin-fe

Fransk storferase fra Limousin i Midt Frankrike

Typisk kjøttferase, robust, sterk flokkmentalitet, god fruktbarhet og lite kalvingsvansker

Fargen er fra lys gul til mørk gyllen rød

Lyse partier rundt øynene og mulen

Kilde: <https://snl.no/limousin-fe>

Gammelnorsk spelsau

En av de mest vanlige sauerasene i Norge.

Kjennmerkene på denne type sau er: kort hale uten ullhår, lang pannelugg og lang kropp.

Charolais er en fransk storferase fra
Sauerne kan ha horn. Noen sauer er hvite, noen brune i et Frankrike.

Kilde: <https://www.nibio.no/tema/mat/husdyr/genetiske-forsuell/bemerkninger>

Den er ensfarget; gulhvit
Ferske og vakkert utseende kjøttferasene, har høy kjøttvekst og god slaktekvalitet.

Brukes som farrase i krysningsavl

Norsk Rødt Fe

NRF: Norsk Rødt Fe, er den vanligste rasen i Norge

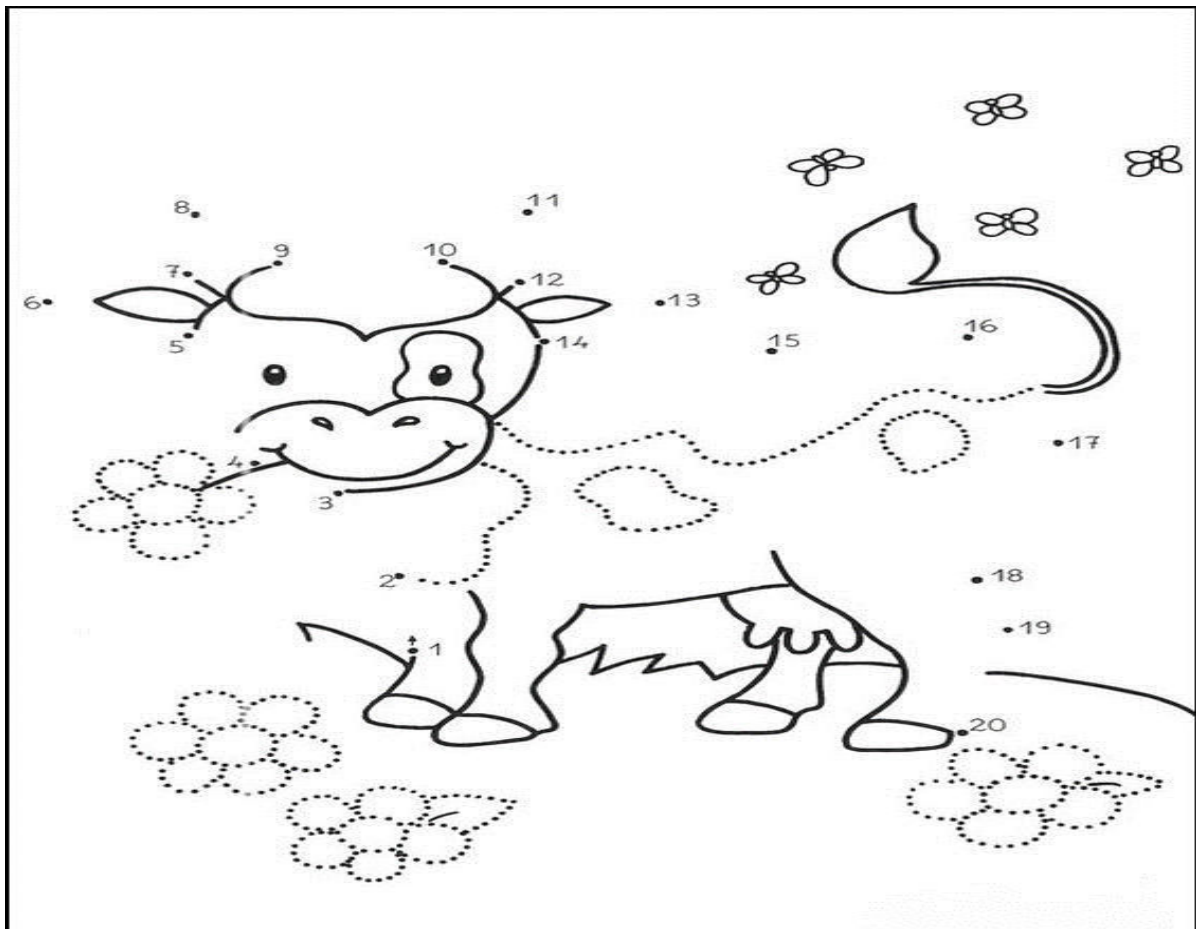
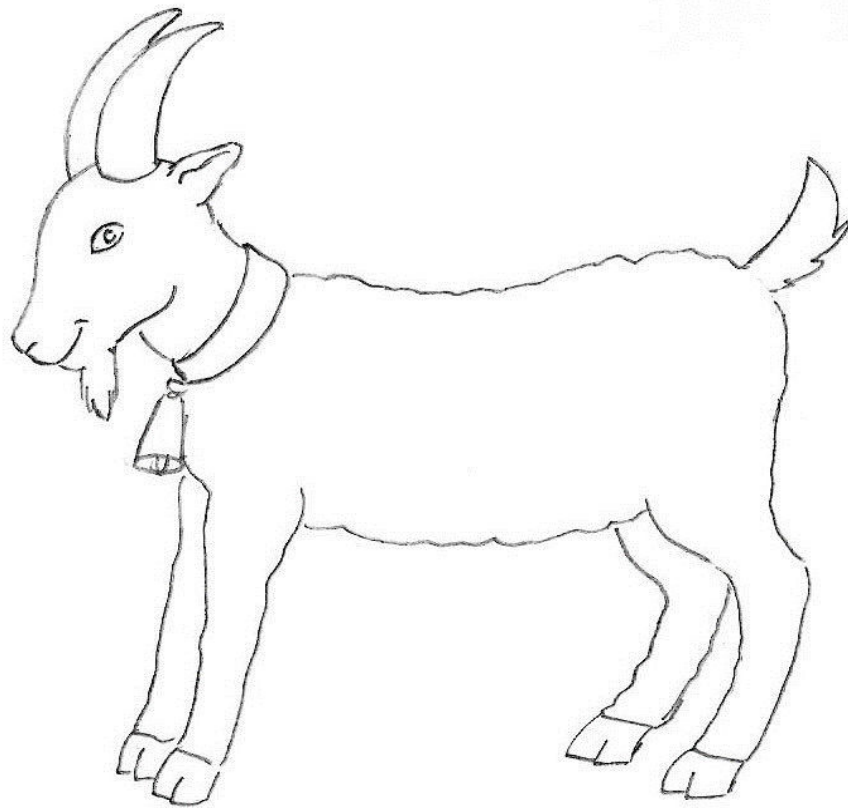
Velegnet rase for melk og kjøtt, samt god helse og bruksegenskaper.

Er oftest røde og hvite, men noen er også svarte.

Kalvene blir avhonet. Derfor ser man sjelden NRF ku med horn.

Kilde: https://snl.no/norsk_r%C3%B8dt_fe

Fargelegg tegningen

Behandling av råvarer

Når vi vasker oss på hendene, vet vi at vi vasker bort blant annet virus og dårlige bakterier.

Når bonden melker kuene, er det viktig at bonden har rene hender og at spenene til kuene er rene før de melkes. Om ikke kan melken fort inneholde unyttige bakterier eller sopp, som kan gjøre melken dårlig.

Dårlige bakterier kan spres gjennom mat og drikke, dårlig hygiene eller innsekt. Melken inneholder også **gode bakterier**, det er de bakteriene som gjør at maten blir god og smaker godt. Disse bakteriene er også viktig når en skal lage surmelk, yoghurt og gjærbakst.

Spørsmål til teksten:

1) Hva er gode bakterier?

2) Hvorfor er det viktig med god hygiene (vaske seg på hendene)?

Hva gjør man med melken?

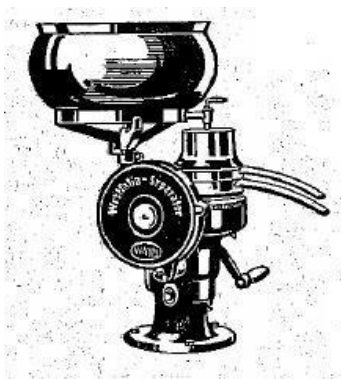
Når bonden eller budeia er ferdig å melke, blir den spenvarme melken separert. Før ble det brukt en manuell separator, hvor de måtte sveive for hånd. Mens i dag brukes det elektrisk separator, som skille skummamelken fra fløten. Fløten lager vi smør av.

På setrene blir fløten brukt til å lage rømme av. For å få rømmen sur blir det brukt en spesiell bakteriekultur som for eksempel seterrømme eller kulturmelk som du får kjøpt i butikken. Dette for at rømmen skal få den rette smaken.

Om vi separerer 10 liter melk, vil 1 liter bli fløte og 9 liter skummamelk.

Rømmen eller melken må stå en til to dager i romtemperatur for å bli sur. Når den er blitt sur må den lagres kjølig for å unngå å bli ødelagt.

Av skummamelken kan man skille ut ostemasse og det som da blir igjen blir kalla myse. Ostemassen bruker man til å lage hvitost av og av mysen lager man prim og brunost.

Figur 2 elektrisk separator. Den skiller ut fløten og skummamelken.

Figur 3 separator før den elektriske kom.

Spørsmål til teksten

Hva kan vi lage av melk?

Hva blir smør laget av?

Noen bilder av gammelt og moderne ysteutstyr som du kanskje har sett før?

Tvore, den brukte de til å røre i melken med.

Moderne ystekar, hvor de slipper å røre for hånd.

Figur 4 primsleiv

Figur 5 Tilsetter osteløpe i hvitost.

Arbeidsoppgaver på Tyrisholt eller i etterkant av besøket:

Hva har jeg sett eller lagt merke til mens jeg var på Tyrisholt?

Kryss av for det du har sett.

- ☐ Kuer
- ☐ sauer
- ☐ geiter
- ☐ Separator; hvordan en separerer melken
- ☐ Rørmelkeanlegg
- ☐ Ysting
- ☐ Kinning av smør
- ☐ Spist lapper
- ☐ Spist eller sett blåbær
- ☐ Spist eller sett tyttebær
- ☐ Sett kullgrop

